

В БОРБА СЪС СТРАДАНИЯТА НА ИЗГНАНИЕТО

Невена Матеева

Кореспонденцията на Константин Величков с известните публицисти и общественици Стефан С. Бобчев (1), Михаил Ив. Маджаров (2) и Димитър Ризов (3) през 1888—1894 г. е свързана с най-тежкия период от неговия живот — емигрантството. Принуден от арестите и гоненията срещу русофилите след контрапреврата против детронаторите на Батенберг да напусне България, Величков се обрича на доброволно изгнание. Мизерията, самотата, мъката по родината, приятелите и съратниците са неотмени спътници в ежедневието му цели осем години. Единствено писмата на близките хора му дават малко радост и донякъде — часове на успокоение.

В Българския исторически архив са запазени 4 негови писма до С. С. Бобчев и 3 — до М. Ив. Маджаров, а в Централния държавен исторически архив — до Д. Ризов (5 от тях са писани през 1888 г., останалите — през 1902, 1905 г.). Те заедно с публикуваните писма на С. С. Бобчев, М. Маджаров, Д. Ризов (4) и Ив. Вазов (5) до Величков и на Величков до Вазов (6) и М. Маджаров (7) разкриват реакцията на част от русофилски настроената общественост към бурните събития и политически конфликти след 9 август 1887 г.

През 1888 г. С. С. Бобчев и М. Маджаров са емигранти в Цариград, а Д. Ризов следва право в Лиеж. Величков се установява във Флоренция с надежда, че заниманията по живопис и досегът с изкуството на великите италиански майстори ще запълнят донякъде празнотата в емигрантския му живот. Но много скоро оскъдните спестявания привършват, а близките му в България не успяват редовно да му изпращат средства и той се вижда принуден да потърси помощ от приятелите си. В началото на февруари 1888 г. Величков получава от С. С. Бобчев и М. Маджаров 10 лири, които го спасяват за известно време от глада. На 7/19 февруари той пише на С. С. Бобчев: „За мене е неоценим този акт на предано приятелство, който ми дадохте, с готовността да ми услужите. Не можех да очаквам по-голямо нравствено подкрепление в грозната борба, която водя със страданията на изгнанието. Не зная как приятелите гледат на моето стояние в Италия, но то е изгнание за мене, на което съм се доброволно осъдил, но което не е по-малко тежко от принудителното изгнание.“

Надявам се да нямам скоро нужда от пари. Вярвам поне, че след като узнаха в Пловдив колко съм страдал, няма да ме оставят да бедствувам друг път така.“

По-нататък Величков изразява мнението си за политическото положение в България. Макар и далече от родината, той нито за миг не престава да следи разволя на събитията. Величков споделя оптимизма на Бобчев и непоколебимостта в убежденията му на русофил. „Сърадвам ви, че не сте изгубили надежда за поправление на нашите работи, но още повече за твърдостта, която сте опазили и която прилича на истински политически дейци в нещастieto. Тя е един капитал, който рано или късно принася своята полза. Не вярвам, че настоящия ред на работите в България, положен на фалшиви основи и подкрепян с насилствени и изкуствени средства, ще може да трае дълго време. Мисля дори, че ако България беше оставена сама на себе си, по-скоро би се рухнал. Страхът да бъдат обвинени като чужди агенти въздържа мислина навярно да действуват. Не е ли таа причината, дето опозицията при всичко, че брои толкова мощни елементи, не се обажда и не предприема даже издаването на вестници. Обстоятел-

ствата може да повикат нашата опозиция на деятелност, когато най-малко се надеем. Политиката е пълна с непредвидености и сюрпризи. Тая мисъл трябва да ни даде кураж да приемем днешните тегла.“

От писмото на М. Маджаров, изпратено на 20 януари 1888 г. (4), Величков научава, че неколцина техни съмишленици са се завърнали в България — д-р Хаханов, Павлитов, Ив. Гешов, Д. Стамболов и Д. Юруков. Той си обяснява постъпката им с невъзможността да понасят теглилата на изгнаничеството. Още през 1887 г. Величков пише на Данаил Юруков (8): „Разбирам постъпките на д-ра Хаханов и Павлитов да се завърнат в България. Причините намирам в тая мъчителна носталгия, от която страдаме всички. Ние, българите, сме много привързани към земята си и къщата си и емигрантството не е за нас.“ (9). Въпреки това Величков не одобрява поведението им и пред С. С. Бобчев изразява съжаление, че те са отстъпили от първоначалните си позиции. „Остава сега само едно да им пожелаем, да нямат един ден причина да се разкайват...“

Становището си за събитията в България Величков излага подробно и темпераментно. Но щом стане дума за неговото емигрантско ежедневие, изведнъж оптимизмът му помръква, редовете в писмото се изпълват с горчилка. „От Италия сега няма да ти пиша нищо. При настрояването, в което се намирам, и при животът, който вода, на всичко гледам мрачно и може би пристрастно. Напролет мисля да ида в Рим и може впечатленията, които ще възбуди в мене тоя град от велики възпоменания, да разтлеят това настроение. Тука всичко ми внушава досада и отвращение. Неволно се усмихвам, когато помисля, че има хора, които ме сърадвават, че се намирам в Италия.“

Въпреки че кореспонденцията спасява Величков от самотата и политическата изолация, понякога страданието така го потиска, че той отлага със седмици отговора на някое писмо. Ето защо, когато на 2/24 март 1888 г. пише до Д. Ризов, в началото моли извинение за закъснението: „... постоянно се каня да ви пиша, но ако и досега останах с каненето си, единствената причина на това е нещастното разположение на духът, в което се намирам и което ме прави често да нямам воля към нищо. Изпитали сте и вий какво нещо е нещастieto и няма да ви бъде трудно да разберете това.“

Главна тема и в преписката с Димитър Ризов са възможностите за промяна в политическия режим, която би позволила завръщането на емигрантите в родината. Величков е изненадан от факта, че и Ризов е бил преследван в България. Това за него е симптом за задълбочаване на политическата криза. „В България са се образували нови групировки на партиите, които не зная. В тая конфузия на партиите друго не мога да видя освен, както казваше...“, от една страна, притеснител и, от друга, притеснени. Ако се съди по тоя факт, мъчно е да се предскаже голяма дълготрайност на положението, създадено после изборът на Кобурга. Но какво най-сетне може да се каже и мисли положително за работите, когато те не са изключително наши и са в зависимост от чужди воли и намеси? Нашият въпрос никога не е бил само наш, сега подир избирането на Кобурга той е повече руско-австрийски, отколкото български въпрос. Решението на въпроса ни зависи днес от изхода, който ще земе борбата между Русия и Австрия, която е днес дипломатическа, а утре може да се обърне на кървава разправа.

Да ни пази бог, според мене, от последната случайност. Най-хубаво би било да бихме могли сами да се разправим, но при чуждите намеси и при зверското настроение на страстите това е немислимо. Ще намерите несъмнено, че много е мъгляво това, което ви пиша, но положението е мъгляво и не зная дали може другояче да се пише.“

Продължение на тези мисли е писмото до Бобчев от 1 април 1888 г.: „Тая пролет ще се види окончателно какво има да се чака по нашите работи от руската дипломация. За нас важното е не да видим ще ли можем да направим нещо или не, а да можем да си съставим относително до нея едно установено мнение и да престанем да се люшваме между съетни надежди и мрачни разочарования. Неизвестността, в която се намираме относително до това, което трябва да чакаме от нея, отнема ни възможността да работим. Хиляди пъти по-добре ще бъде за нас да дигнем всяка надежда от Русия, отколкото да се храним със съетни

* Нечетлива дума.

илузии, които никога не се оправдават и ни излагат на убийствени разочарования. Тогава ний ще обърнем всичкото си внимание към България, дето всичко дава да се вярва, че една енергична дейтелност от наша страна ще принесе скоро своите плодове. От всички партии в България ни една няма такава солидна почва като нас. Ний можем да разчитаме на предаността на народа, защото нашата програма отговаря на неговите стремления и с една енергична пропаганда — било легална, било нелегална. — ще ни се уладе в непродължително време да го вдигнем на борба против мъчителите му. Никога не съм полагал толкова големи надежди в народът. Той чака само водители енергични и решителни, за да изпълни своите длъжности. Това се вижда от смелостта, с която опозиционните захващат да говорят в своите вестници при всичко, че тъй неотдавна е владял ужасния терор, който бяха вдъврили Кобургите. Но и двете опозиции, които ратуват днес против правителството, са компрометирани в очите на народа. Ако той ги следи, то е само затова, защото изказват това, което мисли и желае. Не сме загубили, че досега не сме работили. Мисля даже, че това е било по-полезно, отколкото вредно. Сега обаче трябва да излезем от своята недейтелност, ако искаме да действваме с енергия и да видим полза от дейтелността си, трябва да се решим веднъж за всякога да не чакаме нищо от Русия. За да извелем България от днешното ѝ положение, трябва да се надеем само на себе си и на народа. Опитът и времето ми дадоха такива горчиви уроци, от които е време да извелем полза.“

Тези редове изразяват болката и разочарованието на русофила Величков от неуспешните опити на руската дипломация да въздействува върху правителството на Стамболов, което поема курс на ориентация към Австро-Унгария.

На 16/28 април 1888 г. Величков отново пише на Димитър Ризов. Очевидно връзката между тях се задълбочава, въпреки че събдоносните събития преди три години ги заварват привърженици на противоположни лагери. Както се вижда от писмата, инициативата за тази кореспонденция принадлежи на Д. Ризов. А Величков с благодарност приема всяка приятелски протегнатата ръка. В годините на изгнание за него няма нищо по-скъпо от няколко дружески слова, от споделеното съчувствие. „Благодаря ти сърдечно за искреността, с която ми пишеш, и за добрите чувства, които изказваш към мене — четем в началото на писмото. — Вярвам, не се съмняваш, че храня такива също чувства към тебе и мисля, че си имал случай да се убедим в това в Пловдив и в София. Отдавна съм проклет и не преставам да проклинам политиката, която считам виновница за нещастията ми, но никога не съм хранил вражда към ония, които благодарение ней са били при известни случаи мои противници, освен ако не са я заслужавали със своя личен характер.

Намерил си първото ми писмо студено и имаш може би право, но вярвай, че не съм искал нарочно да ти пиша студено писмо. На тая официална студенина, както я наричаш и както ти е направила такава лошо впечатление, виновно е единствено нещастното разположение на духът, в което са ме довели теглата и разочарованията. То се е отразило въпреки мене в писмото ми. Ти сам теглиш от няколко време, но какво трябва да е моето положение, който загубих всичко, което можеше да бъде един идеал, една цел на живота ми и повече от две години се лутам в един непрогледен лабиринт от нравствени терзания? Трябва да правя неимоверни усилия върху себе си, за да устоя против страданията, с които се боря. Нещастия много по-малки биха направили човек мрачен скептик и недоверчив към всичко. Ако това зло не ме е постигнало още, то е, защото се мъча още да мисля, че не е загубена всяка надежда. Ако обаче ме попиташе някой защо и в какво се надея, не бих можал да му кажа нищо. При политическите нещастия поразил ме голямо домашно нещастие със смъртта на милата ми майка. Тая загуба е неутешна за мене. Тъжен и ужасен е животът, когато, както става с мене, в миналото е посипан с развалини и нещастия, а в бъдещето не го озарява никаква надежда. Често ме обладава такава убийствено чувство от досада и равнодушие, което не зная сам как успявам да го победа. Пиша ти всичко това, за да си обясниш по-добре защо писмото ми не е било тъй горешо, както си желаел.“

Наистина съдбата е била твърде жестока към Величков. Ударите ѝ се сипят един след друг. И са му били нужни неимоверни нравствени сили, за да устои, да не рухне в разцвета на своята младост. От предишния ентузиаст — възторжен идеалист и енергичен организатор, депутат в Областното събрание на Източна Румелия и член на Постоянния комитет, пламенен

оратор и талантлив журналист, редактор на в. „Народний глас“, автор на драми и разкази, сякаш няма и следа. Пред нас е един измъчен и покрусен от живота човек. Но и в миговете на отчаяние дълбоко в душата си Величков таи надежда, че ще настъпни поврат в събитията. „Привържениците на Кобурга знаят какво ги чака, ако загубят властта, и ще направят всичко, за да я запазят и това не е трудно да им се отдаде при апатичността на народа, от една страна, и, от друга, при несъстоятелната политика на Русия и решителната поддръжка, която са уверени да намерят в неприятелите на Русия. Премахването на Кобурга би дало очакваните от мене резултати, но ако би имало в България нужните стремежи, за да откопчат властта от ония, които са го довели и които днес тъй безбожно изтезават отечеството. А има ли ги тия елементи? Пишат ми, че са захванали да си проявяват утешителни признаци в България. Имало живо брожение в духовете против правителството и доказва това до известна степен резкият и дързостен език, който държи опозиционният печат. Трябва според мене да се работи още за пробуждането на духовете. Би било полезно едно задружно действие на опозицията, която е днес разкъсана, но за жалост не зная дали е възможно да стане това. По моето мнение по-добре е да се чака още. Едно прибрзано неуместно действие би могло да заплете положението в ущърб — за много време поне — на ожиданията ни.“

В края на писмото Величков отново споделва емигрантските си неволи: „Както ти, така и аз се боря с финансови мъчнотии. Аз имах някоя и друга скътана пара, но средствата ми са тъй малко, щото съм принуден да водя един живот, пълен с лишения. Желая ти да намериш средства, за да продължиш своето учение. Както ти са писали от България, откакто съм дошъл в Италия, се занимавам с живопис, но от своите занятия аз не съм очаквал и не очаквам друго, освен да прекарам с по-малко досада времето, което ми е съдено да прекарам в изгнание. За едно сериозно и полезно прилежание, от което само може да се очакват положителни резултати, изисква се при многото други условия, спокоен дух, което мене ми липсва.“

В писмото си от 21 април 1888 г. С. Бобчев пита Величков дали не смята да се завърне в България (4). А. М. Маджаров предлага емигрантите да се съберат в Цариград и да обмислят как да действуват по-нататък. На 5/7 май 1888 г. Величков отговаря и на двамата си приятели.

„Любезният ми бай Бобчев,

Пиша същевременно теб и на Маджарова и понеже по същите работи пиша и на двамата ви, несъмнено ще падна в повторения, надея се обаче, че няма да ви дотегна с това. Нашите всички писма впрочем не са нищо друго освен повторения едно на друго, но какво да се прави, като сме принудени все да пишем за същите дъртове и болки. Пишеш ми, че не си разбрал ясно какво мисля по въпроса за завръщането ми в България. Едно много ясно мнение мъчно може да се изкаже по този въпрос. И аз мисля като тебе, че за нас не е още дошло времето за деятелност вътре в България. От това обаче не трябва да отиваме до такова песимистическо заключение, че партията ни е съсипана. Ние сме една разбита войска, но въпреки поражението си разчитаме на такива сили, които чакат само един случай, за да се сгрупират около нас и да почнат изново борбата. С нас е народът, който, колкото повече е потиснат и измъчван, толкова повече ни става предан. Това го знаят софийските завоеватели и се боят да ни дадат свобода на действие. Самата логика обаче на нещата ще ги принуди един ден щат не щат да ни позволят да работим. Да чакаме ли да дойде това блажено време, та тогава да се върнем и ако и осъдени на бездействие, нашето присъствие в България само по себе си ще повдигне духът на партизаните ни и ускори времето за деятелност. Но според мене още по-добре е, които могат да чакат, да не се връщат още. Нашето стоене извън България е един протест както пред народа, тъй и пред Европа против днешния ред на работите и по моето мнение този протест има голямо значение. Народът знае, че не можем да му бъдем полезни в България и вън от България гледа на нас като на мъченици на своята кауза. Аз бих желал да се върнем с достойнство в България и възможно е, ако не чакаме още — след като сме чакали вече толкова много, — да се представят обстоятелства, които да ни улеснят в това. Видиш, че нямам едно решително мнение и мисля, че е мъчно да се дойде до решителни заключения както по моя частен въпрос, така и по общия въпрос за една линия на поведение. Ето защо, ако и да одобрявам идеята за едно събрание в Цариград, не мисля, че е още време да стане. Станало

ста, в нея не може да се земат никакви свестни решения. Трябва да почакаме да се разнесе малко тая мъгла, в която се лутаме всички. Но ще се разнесе ли някога? Да не губим още надежда.“

В същия дух малко по-късно Величков пише и на Вазов: „Стоенето ни извън България даже и в случай на пълно бездействие е един протест против настоящия ред на работите, който не е съвсем без значение. Маджаров ни пише да се съберем в Цариград, за да земем едно решение. В същата смисъл ще пише и на тебе. Не бих бил против да направим едно събрание от емигрантите, но не виждам какво би могло да излезе от това“ (6).

В края на писмото си до Бобчев Величков му благодари, че поддържа редовна кореспонденция. „Кореспондентството ми доставява не само работа, но и едно развлечение, което е толкова нужно за нас в тия тежки времена и в това отношение заслужава съраждане.“

От писмото до Д. Ризов с дата 9/21 май 1888 г. разбираме, че Стамболовото правителство упражнява надзор над семействата на емигрантите. Близките на Величков не смеят да пишат за политика, защото кореспонденцията се цензурира. В Италия той не може да се информира и от периодичния печат, тъй като не получава вестници. От време на време Г. Кърджиев (10) му изпраща в. „Напред“. Ето защо той очаква с нетърпение писмата на приятелите.

Постепенно у него все повече укрепва вярата, че тираническият режим на Фердинанд и Стамболов не може да съществува дълго. Рано или късно насилието ще породи противодействие, което ще го ликвидира. В този дух са изказаните мисли в писмото до Ризов. „Не мисля обаче, че ще изминат много години, преди да се създаде в България едно положение, при което да стане невъзможно на Кобурга и на приятелите му да се поддържат, каквито и средства да би употребили за това. Цензурата, терорът и другите насилствени средства, с които днес тиранически управляват Кобурговите привърженици, могат да им помогнат до едно време. Трябва да се откажем за човешината, ако би могло да бъде другояче. Самото правителство знае, че народът не е с него, почвата следователно, на която стои, не е здрава. Аз не обуславям намерението му с времето, във всеки случай не мисля, че може да съществува много време. На това именно основание, чини ми се, че трябва още да се чака. Несъмнено е, че днес болшинството от офицерите са с правителството, но докога ще трае тая привязаност? И днес вече има значително число офицери, които ненавиждат правителството. Ако и да са малцина, при известни случаи благодарение на преобладаващите в солдатите чувства могат да станат господари на военната сила. Едно прибързано действие, било само против Кобурга, било революционно, може да забави благоприятното развитие на работите.“

Вестниците в България въпреки всичките преследвания ратуват дерзновено против правителството, въодушевени навярно от поддръжката, която намират в народа. Освен „Народ“ никой друг български вестник не съм виждал и чел, откогато съм дошъл в Италия. Пишат ми от Цариград, че „Търн. конст.“ (12) се списвала много добре. Някои наши приятели даже се боят да не би при отсъствието на Цанкова партизаните му да минат на Каравелова страна. Аз мисля, че нуждата ще накара скоро разните фракции от опозицията да се обединят.“

Д. Ризов отговаря веднага на Величков, като подробно излага схващанията си за положението в България (4). Величков е доволен, че разбирањията и на двамата по въпросите, които вълнуват емигрантите, се доближават. „И мене постоянно ме тревожи като тебе мисълта, че България, изкупена със славянска кръв, благодарение на своите безсъвестни управници и на Кобурга ще се намери на страната на Австрия редом със Сърбия, която предстои между славянството и германизмът. Пред вид на тая ужасна случайност големи длъжности подлежат на опозицията и аз одобрявам напълно идеята ви, че трябва да се организира революционно и да се опита поне в последния момент да отвърне България от течението, в което е увлечена.“

Българският народ не може да одобрява една политика, която го осъжда да дигне ръка в една сюпремна борба против славянството и трябва да се надеем, че ако и днес да се представя свършена мърщина, ще се окопите най-сетне и ще разбие коварните планове, скроени от един чужденец — авантюрист и няколко българи-изверги. Тая е днес целта, която трябва да си постави и да преследва с всичките си сили опозицията. Едно споразумение в тоя смисъл с влашките и сръбските патриоти се налага от само себе си. Негодуванието против Милана и политиката му в Сърбия зима всеки ден по-големи размери. В него захванали да се увличат вече и членове

от тая прогресистка партия, която тъй много помогна на Милана, за да предаде Сърбия на австро-маджарите и да им отвори пътя към завоеванието на Балканския полуостров. За това ще пиша наскоро на своите приятели в Цариград. Но, както и ти признаваш, за да може да изпълни своите обязанности, опозицията е длъжна да се въздържа от всяко необмислено и преждевременно действие, което при една несполука би усилило правителството и би спрало неговото разложение. Засега тя трябва да се задоволи да води борба против него само с морални средства. Вярвам, че всички в опозицията споделят това мнение. Излишната нетърпеливост може само вреда да ѝ нанесе. Същото мисля и в това, що се отнася лично до Кобурга. Не ми се вярва, че премахването на Кобурга ще спаси положението. Касае се в България за премахването на една система, а не на едно лице, и това не трябва да се предприема, докато опозицията не види, че разполага с достатъчни сили, за да извърши успешно предприятието или додето не ѝ го наложат събитията.“

Очевидна е категоричната позиция на Величков по отношение на Фердинанд и терористичния режим на Стамболовото правителство. Още през 1887 г. Величков изразява своята неприязън към втория български монарх. В неговите очи монархическият институт след злополучното управление на Батенберг е напълно компрометиран и той негодува, че съдбата на България отново се поставя в ръцете на чужденец, който ще бъде проводник на австроунгарското влияние. „Според мене ние трябва да излезем решително против новия княз, който не е друго освен един агентин на Австрия и изборът на когото е едно предателство“ — пише Величков до Вазов на 22 август 1887 г. (6). Деспотичният режим на Стамболов засилва още повече ненавистта към Кобурга. Политическа задача номер едно пред честната и здравомислеща опозиция той счита премахването на Фердинанд и Стамболов и тяхната система на управление. Но същевременно в писмата му проличава и неговата нерешителност, колебливост. Величков се бои от резките действия, предпочита да изчака развоя на събитията. Дълго обмисля и собственото си поведение: „Радвам се, че ще се завърнеш в България и ти да намериш нужните средства, за да продължиш по-нататък своите науки. Там ще изучиш по-добре положението и надявам се, че ще ми пишеш. Колкото за себе си, намирам се в голямо недоумение и не мога да зема никакво решение какво да правя занапред. Засега наклонен съм да остана още няколко време в Италия, ако е възможно поне една зима още.“

От отговора на Д. Ризов (4) става ясно, че възгледите на двамата кореспонденти за политическата обстановка в България не се покриват напълно. Д. Ризов не споделя мнението на К. Величков, че се касае „за премахването на една система, а не на едно лице. . .“ Според него „махнат ли се тия две личности от сцената (Кобурга и Стамболов — б. м.) или поне едната, системата ще изчезне заедно с премахнатата личност. . .“ Без съмнение Величков по-вярно е чувствувал, че корените на злото са много по-дълбоки, но и неговата представа за идеална политическа система не излиза от рамките на буржоазната конституционна република. Тази политическа ограниченост е причина за известна нестабилност в позициите му. „Много размишлявах, откакто получих писмото ти — четем в неговото писмо от 8 юли 1888 г. — и доволно се разколебах в първото си убеждение. Като се земе пред вид несъстоятелността както нравствена, така и политическа на всички други, които считат днес за фактори на българската политика подир Стамболова и Кобурга има много основание да се мисли, че паданието на тия двамата ще повлече след себе си и паданието на създадения от тях режим. Но като мисля за 9 августа, ставам въпреки себе си боязлив и скептик. Ето защо не бих съветвал да се предприема нещо, преди да се имат достатъчно гаранции за сполука. Паданието на днешния режим би трябвало да отстъпи място не на анархия и бъркотии, които би изложили България на опасности, но на един нов, правилен режим, основан на желанията и интересите на българския народ. Не е достатъчно да се събори днешният режим, ония, които го съборят, трябва да имат възможност да го заместят с друг, без да се излага страната на дълбоки и опасни сътресения. А не ще и дума, че нашият въпрос би трябвало да го решим сами ний, българите. Само слепите могат да не виждат, че днешната криза не може да трае и ако не бъдем способни ний сами да я разрешим по начин, който, като запази българската независимост, да удовлетвори същевременно желанията на Русия, тя ще предизвика рано или късно намесата на тая последната и тогава кризата ще се разреши в наша вреда. Страхувам се даже, че е вече късно да мислим

за предотвращението на това зло, ако е истина, както говори почти целий европейски печат, че сближението на Германия и Русия ще развърже ръцете на Русия и българския въпрос, който ще получи едно разрешение, благоприятно за нея. Италианският печат изказва единодушно това мнение. Скоро ще видим дали е тъй. Ако това е истина, подир свиждането на двамата императори Русия не ще се забави да направи нови и решителни дипломатически постъпки по нашите работи.“ По-нататък Величков коментира дипломатическите отношения между Италия, Франция, Германия и Русия, които характеризират международната атмосфера и влияят върху положението в България. Накрая той отново дава израз на носталгията, която го мъчи непрекъснато. „Страшно ми е дотегнала чужбината и уединението, но не се решавам при все това да се завърна, защото не виждам що имам да правя в България. За нас не е мислимо нито вестник да издаваме. Аз те облягам, че се завръщаш в България, и както съм ти писвал и друг път, пак те моля да ми пишеш оттам.“

През 1889 г. Величков заминава за Цариград. Известно време работи в Екзархията, после се премества в Солун, където става учител в гимназията. Връща се отново в Цариград и се отдава на литературна дейност. М. Маджаров и С. С. Бобчев, които са в родината, решават да започнат издаването на сп. „Българска сбирка“ (11). Маджаров съобщава за това на Величков и го кани да сътрудничи.

„Любезний ми Величков — пише той на 13 октомври 1893 г. — След като осигурихме твоето и Вазовото постоянно сътрудничество, ние можем без страх да предприемем списанието. Ето защо ти се моля да приготвиш нещо за първата книжка. Разбира се, че ти можеш да ни изпратиш, каквото намериш за добре, но от наша страна бихме те помолили, ако ти прилегне, да приготвиш някой етюд по какъвто искаш книжовен или обществен въпрос. Освен литературата в списанието ще се разглеждат и обществени въпроси в научна форма. До края на октомври трябва да имаме на ръка материала. Затова прави си разпорежданията.

Днес ще пиша на Д. К. Попова (13) да преведе и ни изпрати някое стихотворение. Надавам се, че той няма да откаже да праща сегиз-тогиз по нещо.

Както ти писах в по-първото си писмо, България е наводнена с всевъзможни списания и е мъчно да си пробие път едно ново, но ние се облягаме на две работи: а) добрий материал, който ще се трудим да даваме, и б) приятелите си, които ще ни съдействуват за разпространението.

С готовност ще чуем твоето мнение по тоя въпрос. Искаме го приятелски и откровено. Яви ми как да ти изпратя „Война и мир“. Аз не ти зная нито адреса.

Поздравява те Бобчев. Юруков се пренесе да живее в Пловдив.

Прочети, ако ти падне на ръка, издадената в Лом брошура: „Две статии по нашата литература“ от Х. Х.

Със сърдечен поздрав
твой предан М. Ив. Маджаров (14)

Величков се отзовава с радост на поканата и за първата книжка изпраща част от статията „Българският език и литературното образование в нашите училища“ (15).

„Цариград, Халки, 12 ноември

Любезний ми Маджаров,

Извини ме преди всичко, че закъснях с отговора на последните ти две писма. Искях да приготвя нещо за списанието. Изпращам ви с настоящето една статия наполовина свършена, която се решавам със страх да ви предложа. Ако не ви се понрави, вярвайте, че няма да ме обидите, ако не я печатате. Съвсем друго нещо тъкмах да пиша за списанието, което мислех, че ще отговори напълно на вашето желание, но подир нещастие, което ме постигна, аз се принудих да го оставя за по-късно.

Благодаря за „Анна Каренина“ и „Война и мир“. Сърадвам те за отличен превод. Научих за станалий митинг (16). Голяма чест се прави може би на правописната реформа, предприета от учителите във Висшето училище.

Извини, че не ти пиша повече.

Прегръщам те сърдечно

твой предан К. Величков

Сърдечни поздравления г-ну Бобчеву и на приятелите.“

Прави впечатление скромността на Величков — той предоставя на редакторите да одобряват или отхвърлят статията му. Въпреки че Маджаров и Бобчев търсят неговото сътрудничество, той им предлага творбата си със стеснение.

Следващото писмо на Величков до Маджаров свидетелства за едно недоразумение около публикуването на статията „Българският език и литературното образование в нашите училища“, което го огорчава, но много скоро нещата се изясняват. Това недоразумение е в центъра на няколко писма.

„Любезний ми Маджаров,

Извинете, че отговарям малко късно на отвореното ви писмо. Приех първата книжка от „Б. сбирка“. На кориците ѝ прочетох между условията, които се полагат на сътрудниците от страна на редакцията, че в списанието ще се печатат само статии, които се свършват в една книжка и които не надминават една кола. Не е моя работа да зная по какви съображения е взето такъвото решение и дали то е в интерес на списанието. То ме интересува само по това, че тъкмо под категорията на статиите, до които се касае, съпада моята статия. Тя е напечатана, без да е забележено под нея, че следва. При това в писмото си не ми пишете за ръкопис. Не зная дали греша, като от всичко това вадя заключение, че редакцията не иска да печата повече нищо от нея. Ни напред съм придавал, ни сега придавам голяма цена на статията, и ни най-малко бих се обидил, ако не бихте я обнародвали. Чини ми се в писмото, с което ви я изпратих, да ви казвах, че можете да я оставите, ако не ви се понрави. Толкоз по-лесно можехте това да направите, че щяхте просто да се съобразите с правилото, което сте си поставили. Но как искате да гледам сега на прекратяването на статията? Аз мога да се помира с идеята, колкото и тя да е обидна за мене, че захвърляте статията, защото не мислите, че заслужава да фигурира в списанието. Но как да се помира с идеята, че читателите ще мислят, че съм считал статията, която съм им поднесъл, за довършена? Не ще ли имат право да кажат, че аз съм се подиграл с тях или не зная какво правя? От това не искам да се заключи, че настоявам, във вид на някакво благоволение, да се прави изключение за мене. Бих ви молил обаче в случай, че мисълта ми е била да не печатите по-нататък статията, за спасение на моето честолубие пред читателите на „Б. сбирка“ да се каже някъде във втора книга, че не е довършена. Съгласен съм да се хвърли върху мене вината, че продължение от нея не се печата“ (7 януари 1894).

Бобчев и Маджаров са обяснили на Величков, че е допусната грешка, като не е отбелязано под статията, че следва. На 28 януари 1894 г. Величков пише на Бобчев:

„Любезний ми Бобчев,

От писмото ми до Маджарова (7) сте видели колко съжалявам за станалото недоразумение. . . Идеята за едно наше списание в Пловдив винаги ми е била така на сърцето, шото хлъцнах от радост, когато се известих от Маджаров, че сте намислили да издавате „Б. сбирка“. Можете да се сещате как аз гледам на „Сбирка“. В живота съчувствие, с което гледам на нея, търсете най-главната причина, дето тъй ми домъчня, като помислих, че ще ми бъде невъзможно да приемам по-нататък участие. Това участие няма да бъде каквото го сам желая повече от вас, но не е в ръцете ми да бъде другоая. Тия дни ще ви изпратя края на нещата на статия по българският език в училищата. Сега ви изпращам в отделен пакет другата статия, за която бях загатнал на Маджарова в последните си писма. Като я поперероших за последен път, преди да я овържа, вярвайте, че се разкаях почти, че съм се решил да ви я пратя. Не искам да я обнародвате, освен ако ви хареса, и бъдете уверени, че съм съвсем искрен, като ви казвам това. За да можете по-вярно мнение да си съставите за целия труд, както за сюжета, така и за духът, в който е третиран, изпращам ви ръкопис за повече от една кола. Ще ви предупредя само да нямате страх, че ще се проточи като Заимовото Минало“ (17).

Величков изпраща откъс от мемоарите „В тъмница“. В писмо от 4 февруари 1894 г. той уведомява и Маджаров за това, като подчертава, че сътрудничеството в сп. „Българска сбирка“ го импулсира да осъществи старите си творчески планове.

„Не зная как ви се е видяло изпратеното и ще ли намерите добре да го печатате. Отдавна съм мислил да пиша това, но появяването на „Сбирка“ ме накара да седна да работя. Не мислите от това, че сте задължени да го обнародвате. Ще ви бъда благодарен, напротив, ако в слу-

чай, че не ви хареса по каквото и да било, го оставите. Сега работя малко набързо, та не е за дивене, ако и работата не е дип за пред хората. При всичко, че съм празен, не зная как става, та не разполагам никога с много свободно време“.

Изпращаните откъси от „В тъмница“ са публикувани в пет книжки на сп. „Българска сбирка“ — от III до VII.

През май 1894 г. Стамболовото правителство пада от власт. През юни същата година Величков се завръща в България. Другарите и съмишлениците му устройват възторжено посрещане в Пловдив. Той е отслабнал, с прошарени коси, но в очите му блести предишният жар. Защото отново е на родна земя.

Бележки

1. Стефан С. Бобчев (1853—1940). Първоначално образование получава в родния си град Елена, средно в Цариград, висше в Московския университет. Участва активно в обществено-политическия живот. Дълги години редактира сп. „Българска сбирка“ и „Юридически преглед“. Бил е професор по история на славянското и българското право в Софийския университет, член на Българската академия на науките, дописен член на Югославската академия на науките и изкуствата в Загреб, на Чешката академия на науките в Прага и др.
2. Михаил Ив. Маджаров (1852—1944). Роден в гр. Копривщица. В Източна Румелия е бил директор на финансите. След прехвата на 9 август 1886 г. емигрира в Цариград, после в Русия. В Пловдив се завръща през 1889 г. Заедно със С. С. Бобчев редактира сп. „Българска сбирка“ и „Юридически преглед“.
3. Димитър Ризов (1863—1918). Роден в Битоля. Средно образование е получил в Пловдив, висше — в Лиеж. В Пловдив подготвя заедно със Захари Стоянов и съмишлениците му прехвата от 1885 г. В периода 1885—1886 г. се проявява като русофоб, но през 1887 г. се обявява против Стамболов и във Великото Народно събрание гласува против избора на Фердинанд. Сътрудничил е на в. „Търновска конституция“, участвувал е в редактирането на в. „Независимост“ (1886), „Христо Ботев“ (1888), „Млада България“ (1895—1896). От 1897 г. е дипломат най-напред в Скопие, после в Рим и Берлин. Автор е и на етнографски трудове.
4. Е. Велинова. Из кореспонденцията на български политически и обществени дейци. — Известия на държавните архиви, т. IX, С., 1965, с. 79—112.
5. Ив. Вазов. Събрани съчинения. Т. XX, С., 1959.
6. В. Вълчев. Из преписката на Иван Вазов. — Известия на Литературния институт при БАН, кн. VIII, С., 1959, с. 288—327.
7. М. Маджаров. К. Величков в политическо емигрантство. — В: Цани Гинчев, Михалаки Георгиев, Константин Величков, Тодор Влайков и Цанко Церковски в спомените на съвременниците си. С., 1964, с. 246—256.
8. Данаил Юруков (1852—1926) — участвувал в Брациговския революционен комитет през Априлското въстание. Член на Съединителската партия, русофил. През 1886—1887 г. емигрирал в Цариград. От 1894 до 1900 г. е бил кмет на Пловдив. Зет на К. Величков.
9. Д. Юруков. К. Величков, С., 1922, с. 24.
10. Г. А. Кърджиев — редактор и издател на в. „Напред“ (1885—1894). Вестникът има радикал-демократически характер, със симпатии към сантименталния социализъм на Васа Пелагиц. Тук Димитър Благоев печата в 1888 г. „Царството на чардафоните“. Бори се срещу Стамболовия режим.
11. Сп. Българска сбирка (1894—1915). Литературно и обществено-политическо списание, в политическо отношение близко до Народната партия, на русофилски позиции. Сътрудничат Ив. Вазов, Ст. Михайловски, К. Величков, П. П. Славейков, Елин Пелин и др.
12. В. Търновска конституция (1884—1888). Редактори — Д. Ризов, П. Р. Славейков, Ил. Георгов, Д. Мишев. Обществено-политически вестник на Либералната партия. Обявява се в защита на Търновската конституция. Против политиката на Др. Цанков и на Стамболов. Подлаган на преследвания и конфискации през режима на Стамболов.
13. Д. К. Попов — български публицист и общественик. Сътрудничил на в. „Ден“, „Цариград“, на сп. „Читалище“, „Наука“. Участва в редактирането на в. „Независимост“, „Народний глас“, „Съединение“.
14. Писмото се съхранява в БИА, арх. ф. „Константин Величков“.
15. Статията е отпечатана в I, II и III книжка на сп. „Българска сбирка“.
16. През август 1892 г. Министерството на народната просвета назначава комисия, която да даде предложения за изменения в българския правопис. На събрания в София и Пловдив интелигенцията се изказва против реформата.
17. „Миналото“ на Ст. Заимов.